

հիշվում է «գյուլսուր Արրահում» անունով, որում նկատի է տննված ոչ միայն նրա հայ ազգությունը, այլև նրա ռազմավարության կատարողի անունը⁶⁹։ Ուշագրավ է, որ Դյուլիստանում ծավալված այս դիմադրական պայքարին մասնակցեցին 1722 թ. Հայաստանից Լեհաստան փախած և 1728 թ. Ղարաբաղ եկած հայ այն մարտիկները, որոնց գլուխ էր կանգնած յուզբաշի Գրիգոր Ստեփանյանը⁷⁰։ «Գյավուր» Աբրահամի շուրջը խմբվում էր ոչ միայն հայ, այլև ադրբեջանցի երիտասարդությունը։ Այդ գործողություններին վերջ տալու համար սուլթանը որոշեց միավորել Երևանի Իրահիմ փաշայի, Բայադեփտում նստող Մահմեդ փաշայի, քուրդ ամիրների և Դաղստանում, Շիրվանում ու Գանձակում գտնված իր զորքերը⁷¹։ Այս մասին հրատարակած ֆերմանում սուլթանը հրամայում էր, որ եթե «գյավուրները» համաձայնվեն գանձարան մուծել իրենց հարկերը, հպատակվեն սուլթանին և վստահելի պատանդներ հանձնեն, պետք է կատարել նրանց խնդրերը։ Հակառակ դեպքում սուլթանը հրամայում էր հարձակում գործել, քանդել բնակատեղիներն ու ամրությունները և նրանց երկրում «հարկ եղած ավերածություններ» կատարել⁷²։

Սղնախների այս վերջին ապստամբական շարժումը արժանանք էր գտել նաև թուրքերի զինակալությանը ենթարկված այլ վայրերում՝ Ղարաբաղում, Արդաբիլում, Խախալայում, Շիրվանում և Մարաղայում, ընդգրկելով տասնյակ հազարավոր կռվողներ։ Սղնախների սխրանքները համընկնում էին թուրք նվաճողների դեմ ոտքի ելած իրանական ժողովուրդների համաշավիղ ընթացքին։

6. ԱԶՍԱՍԳՐԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ

XVIII դարի 20-ական թվականներին Սյունիքում ծավալված ազատագրական շարժման մասին մեզ հասած պատմագրական հիմնական սկզբնաղբյուրը նույն դարի կեսերին Մխիթարյան վանական Դուկաս Սեբաստոսցու շտրագրած աշխատությունն է՝ «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ բէգին» վերնագրով, որին աղբյուր են ծառայել 1722—1728 թթ. Սյունիքի ապստամբությունը մասնակից մեղրեցի Ստեփանոս Շահումյանի և շարժման մի քանի այլ մասնակիցների պատմած հուշերը⁷³։

Այդ հուշերում Շահումյանը համոզես է գալիս որպես շարժման նախաձեռնող, որ վրաց Վախթանգ թագավորի որդի Շահնավադին (Բակուրին) ներկայացրել է Ղափանի 50 «տանուտերերի» կեղծ կնիքներն ու ստորագրությունները կրող մի դիմում, խնդրելով Սյունյաց երկիրը հղել մեկին, տեղում հայ զինվորություն կազմակերպելու և երկիրը թշնամիներից պաշտպանելու համար։ Դավիթ-Բեկի գործողումը Ղափան դիտված է որպես այդ դիմումի հետևանք⁷⁴։

⁶⁹ 1091 և հտն., 1095 և Մ. Բաբխույարյան, Արցախ, էջ 241 և հտն. և Բաֆֆի, համասյի մեկնությունները, 1883, էջ 10, ծան.

⁷⁰ Վ. Ա. Պաղտամյան, Լեհաստանի մասնակցությունը Դավիթ բեկի ապստամբությանը, Երևան, 1962, էջ 142։

⁷¹ «АКТЫ», II, էջ 1093։

⁷² «История Азербайджана», Баку, 1958, հատ. I, էջ 312։

⁷³ Տե՛ս Վ. Ալիջան, Սխական, էջ 301։

⁷⁴ Տե՛ս «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ բէգին», էջ 3—5։

«Ընտիր պատմություն» շարագրողի սլատկերացմամբ «տանուտերերը» զրանք ընտանիքի, տոհմի ցեղի ու ազգի պետերն էին, այսինքն՝ Ղափանի «իշխանները», զորապետներն ու մելիքները:

Իրանի ծայրամասը հանդիսացող Անդրկովկասյան երկրամասի վայրի՝ Վախթանգին էր վերապահված տերության այդ հատվածի սահմանների ուղմական պաշտպանության իրավունքն ու պարտականությունը: Ուստի նա, անկախ հայ տանուտերերի վերոհիշյալ համախոսականից, պետք է մտահոգվեր զինված ուժերի ղեկավարման գործով: 1719 թ. ի վեր՝ կողմնորոշվելով դեպի Ռուսաստան, վրաց Վախթանգ թագավորն էր դարձյալ անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնական ղեկավարը: Նրա մոտ էին հանդուցավորվում Անդրկովկասի ազատագրական շարժման կարևոր թելերը: Հավանական է, ուրեմն, որ 1720-ական թվականներին նա հայ ղորավար Դավիթ-Բեկին ուղարկեց ղեկավարելու Ջանգեղուրում ծավալված ապստամբական կռիվները⁷⁶:

Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը նույնպես հաստատում է, որ ինչպես Ղարաբաղի սղնախներում, այնպես նաև Ղափանում, երկրի պաշտպանության հարցը կարող էր լուծում ստանալ Իրանի անդրկովկասյան կուսակալի, ներկա դեպքում՝ Վախթանգ թագավորի ու նրա հայ խորհրդատուների բարեհայեցողությամբ⁷⁶: «Իշխանն վրաց մեծ էր, և զայսպիսի զօրագլուխ յայնմ գաւառի կացուցանել նմա անկ էր» խոստովանում է նաև «Ընտիր պատմությունը»⁷⁷:

Այսպես, ուրեմն, ըստ մեր աղբյուրի, 1722 թ. վերջերին Վախթանգ թագավորի հրահանգով հավաքագրված իր սակավաթիվ հայ մարտիկներով Դավիթ-Բեկը ժամանել է Ղափան, հայերի պաշտպանության գործն իր ձեռքն առնելու համար:

Ցավոք, մեր աղբյուրը Դավիթ-Բեկի կենսագրության վերաբերյալ ոչ մի մանրամասնություն չի հաղորդում: Ավելի ուշ, առանց հիմնավոր ապացույցի, Դավիթ-Բեկին ազգակից լինելու պատվի համար իրար հետ վիճում էին Ղափանի հին տոհմերից երկուսը՝ Մելիք-Փարսազանյաններն ու Օրբելյանները: «Ընտիր պատմությունը», սակայն, առիթ է տալիս կասկածելու ոչ միայն այդ հավակնությունների իրավացիությանը, այլև Դավիթ-Բեկի սյունեցի լինելուն, որը եզրակացված է սոսկ գրքի այն վկայությունից, թե իբր Դավիթ-Բեկը հրաման էր ստացել «երթալ յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց, որ ալժմ կոչի Խափան, զօրաթողով լինել անդ, և պահել զերկիրն Հայոց»⁷⁸:

Սակայն բնագրի այս հատվածը չկա «Ընտիր պատմության» մեզ հասած և ոչ մի ձեռագիր օրինակում, այդ թվում նաև այն բնագրում, որը հիմք է հանդիսացել վկայակոչվող 1871 թ. հրատարակության: Զեռագրերում ամենուրեք Դավիթ-Բեկը հիշվում է որպես «մցխեթացի» կամ «մծխիթացի ի հայկազեան տոհմէ»: Այսուհանդերձ, չի բացառվում այն հնարավորությունը, որ Դավիթ-Բեկն իրոք ազգակից լինեց Ղափանի տոհմերից մեկին: XVIII դարում վրաստանն այն երկիրն էր, որտեղ զինվորական ծառայության էին մտնում

⁷⁶ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավիթ-Բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 97—98:

⁷⁸ Տե՛ս Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից..., էջ 53:

⁷⁷ «Ընտիր պատմություն», էջ 41:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 51:

Մենդրկովկասի սաարբեր կողմերից Թիֆլիս զաղթած հայերը, որոնցից և կազմվեց Դավիթ-Բեկի առաջին լիոթրաթիվ ջոկատը: Այդ հայ զինվորականներին հաճախ «վրացի» էին հորջորջում, սակայն, ինչպես ճիշտ բացատրում է «Ընտիր պատմությունը», «սոքա վրացի ասին, ըստ որում էին յերկրէն վրաց, քլ ոչ ի յազգէ նոցա. վասն զի Դավիթ և ամենայն զօրաւարք իւր էին ի յազգէ Հայոցս լուսաւորչական»⁷⁹:

XVIII դարում «մցխեթեցի» անունը հաճախ գործածվում էր «թիֆլիսեցի» իմաստով: Առանձնապես հայտնի էին առևտրական քարավաններին ուղեկցող թիֆլիսեցի հայ զինվորականները, որոնց մասին Հարություն Արարատյանը գրում էր. «Այն ժամանակ թիֆլիսեցիք կամ վրացոց հպատակները գովված էին ու ամեն տեղ համարվում էին քաջ ու կտրիճ մարդիկ»⁸⁰:

Բացի «Ընտիր պատմությունից», Դավիթ-Բեկի, նրա գործակիցների ու ժամանակակիցների մասին որոշ տեղեկություններ է պարունակում նաև 1746 թ. Աստրախանում գրված մի հիշատակարան, որի հեղինակն է թիֆլիսեցի Ղուզանենց Փարսադան բեկի որդի Թադին: Վերջինս հայտնում է, որ Վրաստանի «պարոնի» (իմա՝ վրաց թագավորի) հրամանով Ալիսանի որդի Դավիթ-Բեկը, հետև առնելով զորապետ Աբդլմասսեհին, մեկնել էր Ղափան՝ կռվելու տեղի խաների ու օսմանցիների դեմ: Հիշատակարանում նշված է նաև, որ կռվի ժամանակ Դավիթ-Բեկն ու Աբդլմասսեհը զոհվել են: Այստեղ ասված է, որ Դավիթ-Բեկը հանդեսանում էր թիֆլիսեցի Փարսադան բեկի փեսան, այսինքն՝ հիշատակարանի հեղինակ Թադիի քրոջ ամուսինը: Փարսադան բեկի ընտանիքի հիշատակված անդամները վրացական կամ ռուսական ծառայության մեջ գտնվող զինվորականներ էին: Այդպիսիք էին նաև Աբդլմասսեհն ու նրա Թադի և Ռափայել եղբայրները, որոնք մասնակցություն էին ունեցել Պետրոս Մեծի իրանական արշավանքին⁸¹:

Զինվորական էր նաև Փարսադան բեկը: Տվյալներ կան կարծիքով, որ նա այն անձնավորությունն է, որը 1716 թ. կապ էր հաստատել հայերի ռուսական կողմնորոշման այդ ժամանակվա գաղափարակիցներից մեկի՝ Մինաս Տիգրանյանի հետ, իսկ 1717—1718 թթ. Վախթանգ թագավորի հանձնարարությամբ բանակցություններ վարել Պետրոս Մեծի կողմից Ռուսաստանի և Իրանի միջև խաղաղ հարաբերություններ մշակող դեսպան Վոլինսկու հետ: Փարսադան բեկի միջոցով էր, որ Վախթանգը դեսպան Վոլինսկուն պատրաստակամություն հայտնեց զինակցելու ցարին: Թադիի հիշատակարանից տեղեկանում ենք նաև, որ 1722 թ. Փարսադան բեկը մասնակցել է Պետրոսի արշավանքին, որից հետո անցել է Արդաբիլ, ուր և վախճանվել է⁸²:

Վերոհիշյալ բոլոր տվյալները գալիս են հաստատելու Դավիթ-Բեկի մերձավոր կապերը Վախթանգ թագավորի և նրա հավատարիմ գործակիցների հետ:

«Ընտիր պատմության» մեջ նկատելի են նրա կազմողի ու խմբագրողի

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 76:

⁸⁰ «Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը», Թիֆլիս, 1922, էջ 172:

⁸¹ Տե՛ս «Բանբեր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա Լ Բ, Վաղարշապատ, 1921—22, էջ 135 և հտն. հմտ. Ա. Մ. Լաչատրյան, Армянское войско в XVIII в., Ереван, 1968, էջ 238:

⁸² Տե՛ս С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, изд. третье, М., 1884, т. XVIII, էջ 34 և հտն:

մտայնությունն ու կրոնա-բարոյական հայացքների հետքերը Մխիթարյան վանականի շարադրած այդ դրքում ընդգծված է Դավիթ-Բեկի տիպականացած պատկերը, ուր արտացոլված է իդեալական «ստանուտիրոջ» մասին շարադրողի ունեցած պատկերացումը: «Ազնուական, բարեպաշտ, արդարակարող, ծանօթ գրոց, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդող, զօրաւոր բանիւք և գործովք և վրէժխնդիր թշնամեաց Ազգին մերոյ, ինքն և ամենայն հետեւողք իւր»⁸³:

Պատմության շարադրողը, հիմք ունենալով դեպքերի ականատես և մասնակից Ստեփանոս Շահումյանի խորը ապրումներով և հայրենասիրական ջերմ շնչով պատմածները, անխնա մերկացնում է շարժման հակառակորդներին, անարգանքի սյունին գամելով հատկապես ուրացողներին:

Դեպքերի ընթացքը նկարագրելիս, վանական խմբագիրը մեծ մասամբ առաջնորդվում է քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ: Սրանով հանդերձ, քննարար մերձենալով «Ընտիր պատմությունը», կարելի է զանազանել իրականն ու ոչ իրականը:

Հետեւելով Ղափանի ապստամբության ընթացքին, դժվար չէ նկատել, որ Դավիթ-Բեկի գլխավորած շարժումը ցեղերի ու ազգությունների փոխադարձ բնաջնջման պատերազմ չէր, այլ հայ գյուղացիական զանգվածների վրա հենված ազգային ապստամբություն՝ ուղղված արդեն կործանված Սեֆյան պետության դրածո հարստահարիչների, օսմանյան նվաճողների, ինչպես նաև նրանց հետ համակերպված հայ հասարակության վերնախավերի դեմ: Նթե իր սկզբնավորման պահին Ղափանում ծայր առած պայքարը Իրանի խառնակ վիճակից օգտվելով իշխանության ձգտող տեղական ֆեոդալների դեմ բարձրացված ապստամբություն էր, հետագայում այն վերածվեց Անդրկովկասի նվաճման նպատակով հարձակման անցած թուրք զավթիչների և նրանց համակերպված հայ ֆեոդալների դեմ ծավալված հայ գյուղացիական զանգվածների դիմադրության:

Ի տարբերություն Ղարաբաղում ծավալված աղատագրական շարժման՝ Ղափանի ապստամբությունն ուղղված էր գավառի բնակչության մեջ արդեն զգալի տոկոս կազմող թրքախոս քոչվոր ցեղերի առաջնորդների և իշխող վերնախավերի դեմ: Հետագայում, XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերին, օսմանյան ռազմականման պայմաններում, Ղափանը ասպատակող ու կողոպտող խաներից ու փաշաներից զատ, գավառի աշխատավոր գյուղացիությանը հարստահարում էին նաև վերջիններիս ձեռքին գործիք հանդիսացող առևտրավաշխառուական դասի ներկայացուցիչները, որոնք կապված էին Թուրքիայի և Իրանի առևտրական մեծ ճանապարհի հետ և ճծածկապէս դաշնադիրք էին ընդ օսմանցուց»⁸⁴: Այսուհանդերձ նվաճողների դեմ դարերով կուտակված տատեկության ու անհաշտ պայքարի բնույթ ստացած Ղափանի հայ զանգվածների ազգային-ազատագրական տրամադրություններն էին, որ մարտական թափ ու գաղափարական ուղղություն էին հաղորդում այստեղ ծավալված շարժմանը:

Ժամանելով Զանգեզուր, Դավիթ-Բեկը ստիպված էր անմիջապես համառ գոտեմարտի մեջ մտնել երկրում հաստատված քոչվորական մի քանի խոշոր ցեղային միավորումների դեմ, որոնք օտար տիրակալների և ինքնուրույնու-

⁸³ «Ընտիր պատմություն», էջ 6:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

թյան ձգտող քոչվոր վերնախավի ռազմական հենարաններն էին: Առաջին կործանիչ հարվածը տրվեց Ղարաչոլու կոչվող ռազմիկ ցեղին, որը տեղավորված էր դեպի Որոտանի ձորը տանող ճանապարհի վրա և ունենալով ռազմական շոշափելի առավելություններ, առաջին լուրջ պատենշն էր հայկական դինված ուժերի միավորման և համագործակցության ճանապարհին:

Մուտք գործելով Սյունյաց աշխարհի կենտրոնը, Դավիթ-Քեկը նախ հաստատվեց Շինուհայր ավանում և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ բերդի կառուցմանը: Այստեղ նա իր մոտ հրավիրեց Տաթևի առաջնորդին և շրջակայքի հայ գինվորության ղեկավարներին, առաջարկելով միավորել ուժերը, հսկառակորդի հավանական հարձակումները դիմագրավելու համար:

Ջախջախված ղարաչոլուներին օգնության հասան Օթուգիքի կոչվող ցեղերը, որոնք միավորվել էին Զիվանշիր մեծ ցեղի հետ: Չնայած իրենց թվական գերակշռության, ջիվանշիրցիները ևս ջախջախիչ պարտություն կրեցին:

Այս ընթացքում Դավիթ-Քեկի խիզախ զորավարներից Մխիթար բեկն հանկարծակի հարձակմամբ ոչնչացրեց Քյուրթլար կոչվող խոշոր ավանում կենտրոնացած հակառակորդի զինական ուժերը:

Դավիթ-Քեկի և Մխիթար սպարապետի տարած հաղթանակների համարվել արագ տարածվեց ամբողջ Ղափանի շրջանում: Շինուհայրի բերդում Դավիթ-Քեկին ներկայացան Չավնդուրի տանուտեր Թորոսը և Գողթնի ու Հին Զուղայի տանուտերները, հայտնելով իրենց պատրաստակամությունը՝ կռվելու նրա դրոշի ներքո:

Զինվորների թվաքանակով և ռազմական գերազանցությամբ աչքի ընկնող հակառակորդների դեմ Դավիթ-Քեկը կիրառում էր նման պայքարին բնորոշ, թշնամու գերազանց ուժերը ջլատող ու ընդդարմացնող ահաբեկչական տակտիկա:

Արտակարգ ջանք էր բանեցնում Դավիթ-Քեկը նաև Սյունյաց երկրում բնավորվելու ձգտող Ղափանի թրքախոս, ինչպես նաև քրդական ցեղերին և նրանց պարագլուխներին երկրի սահմաններից քշելու ուղղությամբ: Գույքաթափ ու զինաթափ անելով տեղի վաշկատուն ցեղերին, խլում էր նրանց տերերի երիվարներն ու ոչխարները և այդ ամենը կենտրոնացնելով իրեն հնթակա բերդերում՝ ծառայեցնում իր ձեռնարկած պատերազմի պետքերին: Այդպես էր վարվում նա նաև իրեն դիմադրող մելիքների հետ. խլում էր նրանց կալվածներն ու հանձնում իրեն հավատարիմ հրամանատարներին: Եվ քանի որ սրանց մեջ կարող էին տարաձայնություններ առաջանալ գրավված հարստության, ռազմամթերքի ու պարենի համար, բաշխումը կատարում էր անձամբ:

Անողորմ էր Դավիթ-Քեկը մելիքական դասի այն ներկայացուցիչների նկատմամբ, որոնք, գերադասելով իրենց անձնական շահերը, մեկուսի դիրք էին գրավում կամ գործակցում էին հակառակորդի հետ: Անպատիժ չէր թողնում նաև իր հավատարիմ զորականներին, եթե նրանք սխալներ կամ զանցանքներ էին թույլ տալիս: Այսպես, նա հարկադրված եղավ կարճատև կալանքի տակ առնել Մելիք-Փարսաղանին և Տեր-Ավետիսին, բախվեց Չավնդուրի հրամանատար Թորոսի, Կալերի հրամանատար Պապի և անգամ իր մերձավոր զինակից Մխիթար բեկի հետ:

Տաթևի Մելիք-Քաղիրն ու իր որդիները մահմեդականություն ընդունելով

աշահողությունը (աշահի ստրուկներ) հայտարարեցին իրենց: Նրանք ամրացան Տաթևում և պատրաստվեցին դիմադրելու Դավիթ-Քեկին: Այդ դիմադրությունը, սակայն, շատ արագ ընկճվեց: Մելիք-Բաղիրը գլխատվեց, բռնագրավվեց նրա ունեցվածքը, որից հետո Դավիթ-Քեկը հաստատվեց Տաթևում: Ավելի լավ շեղավ նաև Երիցվանիկի Մելիք-Ֆրանգյուլի վարքագիծը, որը մահմեդականություն ընդունելուց հետո պատճառ դարձավ Դավիթ-Քեկի հերոս հրամանատարներից մեկի՝ Թորոսի կործանմանը: Ենթադրվում է, որ Մելիք-Ֆրանգյուլը ևս գլխով հատուցեց այդ դավաճանություն համար: Պատժի փոխ անհողք եղանակը գործադրում էին նաև Դավիթ-Քեկի զորավարները: Վահրեվաթի կողմերում Պապ զորավարը բնաջնջեց ուրացողների երեք տուն և բռնագրավեց նրանց ունեցվածքը:

Սակայն շարժման գլխավոր թշնամիները, ինչպես ասվեց, տեղական ֆեոդալներն ու խաներն էին, որոնք, օգտվելով երկրում ստեղծված անիշխանությունից, փորձում էին իրենց ենթարկել Ղափանի հայությանը: Այս հանգամանքը ստիպում էր Ղափանի հայ տանուտերերին ու մելիքներին խուսափելու ներքին տարաձայնություններից և գլուղացիական ղինված ջոկատների դրուխն անցած միանալու Դավիթ-Քեկի գլխավորած շարժմանը:

Խոսելով Դավիթ-Քեկի շուրջ հավաքվող մարտիկների մասին, «Ընտիր պատմությունը» գրում է. «...առ նա ժողովէին ի Հայոց ամենայն արք զօրութեանց յամենայն կողմանց զաւառին որ լսէին զմասնէ... որք նեղեալք և տաւապեալք էին ի դառն ծառայութենէ ալլաղգեաց, արք, որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն ալլաղգեաց»⁸⁵:

Զգալով իրենց սպառնացող վտանգը, Դավիթ-Քեկի գեմ ռազմական ուժերն ևս կուտակում Ղափանի ֆեոդալ ղեկավարները, Օրդուբադի և Նախիջևանի խաները և Բարգուշատի սուլթանը:

Պայքարը հետզհետե բորբոքվեց Զեյվա և Որոտան բերդերի շուրջը, որոնք սլաշարողական համառ մարտերից հետո գրավվեցին հայ մարտիկների կողմից: Սխիանից անցնելով Փոքր Ղափան, մոտ 6—7 հազարանոց բանակով, Դավիթ-Քեկը գիմադրեց հակառակորդի բազմահազար հետեակ և հեծյալ զնդերին: Այս ահեղ գոտեմարտում նրան օգնության են հասնում Կալերի, Գենուզի և Մեղրիի մարտիկները: Կովի սաստկացումը Ղարաբաղի սղնախներին հարկադրում է օգնություն հասցնել Դավիթ-Քեկին: 1724 թ. վարնանը Ավան յուզբաշու և Իվան Կարապետի գլխավորությամբ Ղարաբաղի սղնախների 2000 մարտիկներ անցնում են Ղափան⁸⁶:

Ղափանցիների կովադաշտի ընդարձակումը ռազմական գործողությունների մեջ ներգրավեց ոչ միայն Նախիջևանի, այլև Արաքսի մյուս ափին գտնվող Ղարաբաղի խանին: «Ընտիր պատմությունից» զատ այդ մասին վկայում են նաև ռուսական արխիվների տվյալները: Երկու աղբյուրներն էլ հաստատում են, որ այս կռիվներում հայերն ավելի քան հազար մարդու կորուստ ունեցան⁸⁷:

1724 թ. ամռանը բոլոր մարտեր են ծավալվում Բարգուշատի և Լևադի շրջաններում, կռիվներում աչքի է ընկնում Զավնդուրի հրամանատար Թորոսը,

⁸⁵ «Ընտիր պատմություն», էջ 6:

⁸⁶ Sh'u «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. I, էջ LVII:

⁸⁷ Sh'u «Ընտիր պատմություն», էջ 14:

որը կեազի շրջանում կոտորում է խանի հոտերի հովիվներին: Դարանամուտ հայ մարտիկները թիկունքից հարվածում են Ղափանի լեռները բարձրացած բողջորեններին և մեծ վնաս հասցնում նրանց: Միաժամանակ, Ափնիս գյուղի մոտ նրանք հարձակվում են Բարգուշատի խանին օգնության հասած կեազի Սաֆիկուլի խանի վրա: Նահանջելով հայերի հարվածներից, Սաֆիկուլին իր հետ Օրդուբազի կողմերն է գաղթեցնում կեազի մի քանի թրջաբնակ գյուղերի բնակչությանը, իսկ Պապ հրամանատարը հարձակվում է ու ավերում կեազի կողմերում մնացած հակառակորդի մյուս գյուղերը:

Այս ընթացքում էր, որ Չավնդուրի հրամանատար Թորոսը զոհ դարձավ ուրացող Մեխր-Ֆրանգյուլի դավին, իսկ երբ Թորոսին փոխարինած Նուբարի ուժերը բախվում են Սաֆիկուլի խանի հետ, Պապը խուսափում է վերջինիս հետ ընդհարվելուց, հիմք տալով Դավիթ-Բեկին երկշտուռության համար նրան դիտատելու հրաման տալ:

Շատ շանցած կեազի խան Սաֆիկուլին նոր ուժեր հավաքելով հարձակվում է Գենավուղի վրա և հրդեհի մատնում այդ շրջանի գյուղերը: Դավիթ-Բեկը հրամայում է Մխիթար բեկին վրեժխնդիր լինել. վերջինս արշավելով, հրդեհի ու ավարի է մատնում հակառակորդի գյուղերը:

Մինչդեռ համարյա անընդմեջ շարունակվում էին փոխադարձ ավերիչ հարձակումները, Դավիթ-Բեկը Ղափանի կենտրոնում կառուցեց Հալիձորի բերդը, այնտեղ կուտակելով անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք, սլահեն ու հանդերձանք:

«Ընտիր պատմության» շարադրանքից, որտեղ բավական մանրամասն նկարագրված են Դավիթ-Բեկին ենթակա բոլոր կողմնապետների ու հրամանատարների վարած կռիվները, ամենայն հստակությամբ երևում է, որ շնայած ստեղծված բարդ իրադրությանը, Դավիթ-Բեկին հաջողվել էր Սյունիքում ստեղծել զուտ հայկական մի իշխանություն, որը շրջապատված թշնամի ուժերով, շարունակական կռիվ մեջ էր նրանց դեմ:

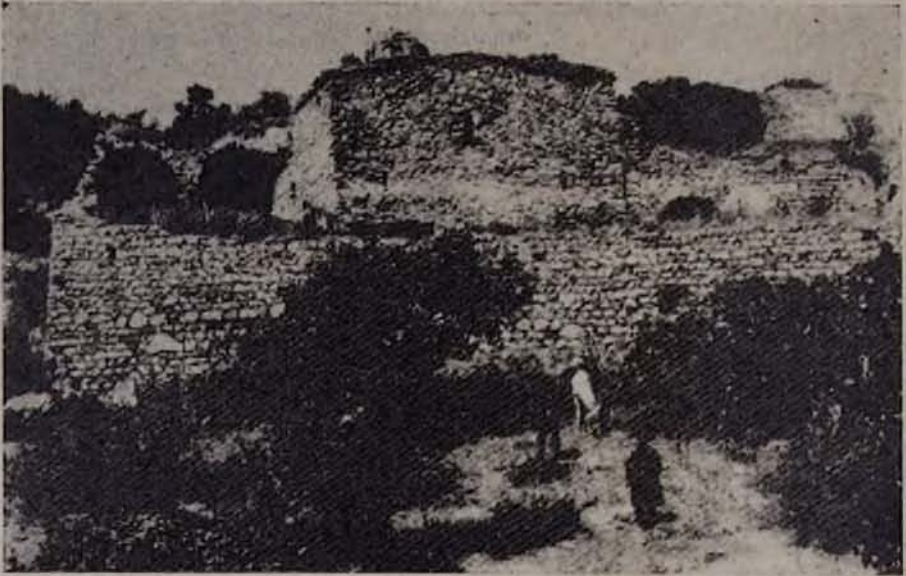
Հաստատվելով Հալիձորում, Դավիթ-Բեկը հրամանատարների միջոցով ղեկավարում էր առանձին գավառների պաշտպանողական ու հարձակողական կռիվները, հրահանգելով իր զորավարներին օգնության հասնել միմյանց, հատկապես այն ճակատներում, որտեղ թշնամին սպառնում էր հայերի դիմադրությանը: Կամ մերթնդմերթ անձամբ, իր ձեռքի տակ եղած պահեստի ուժերով, վրա հասնելով և ամիջապես մարտական գործողությունների մեջ մտնելով, ահ ու սարսափ էր տարածում, ահաբեկելով հակառակորդին:

Հայկական զինված ուժերը Սյունիքում տիրում էին մի շարք ամրությունների, ինչպիսիք էին Որոտանի ու Զեյվայի բերդերը: Ամրացված էին նաև Շինուհայրն ու Տաթևը, Մեղրին ու Խնձորեսկը և կառուցվել էր Հալիձորի անառիկ բերդը:

Ամրություններում հաստատված էին բերդապահ կայազորներ, որոնք բացի բերդի հսկողությունից, պահպանում էին նաև մերձակա գյուղերն ու ավանները և Դավիթ-Բեկի հրամանով մասնակցում էին թշնամի ուժերի դեմ մղվող ճակատամարտերին:

Հայկական զինված ուժերը տեղաբաշխված էին հետևյալ բերդերում ու լեռնային ամրացված ավաններում. Շինուհայրի կայազորը բաղկացած էր

550 մարդուց՝ հրամանատարութեամբ Բայինդուրի, Բալիի, Մինասի և Եսեփանոսի, Տաթևում կար 400 զինվոր, որոնց գլխավորում էին Ղիշին, Այդինը, Եսային, Տիրացուն և Սիմեոնը, Մելիք-Փարսադանը 250 և Տեր-Ավետիսը 468 կովոդներով հաստատված էին Հալիծորի բերդում, Ջաֆնդուրում շուրջ 2000 մարտիկների գլխավորում էին Թորոսը, Բայինդուրը, Նուբարը, Վարդանը, Փարսադանը, Թովմասը, Թուրինջն ու Հովհաննեսը, Կալերում կար 700 կովոդ՝ Պապի հրամանատարութեամբ, որի օգնականն էր Ստեփանոս Շահումյանը, Մեղրիի կայազորը բաղկացած էր 400 զինվորից՝ հրամանատարութեամբ Կոստանդինի, Հովհաննեսի, Սարիի և Առաքելի:

Հալիծորի բերդը

Հիշյալ կայազորներից բացի, թվարկված են նաև Դավիթ-Բեկի այլ ղորականներ իրենց զինված ջոկատներով, ինչպես օրինակ, Հին Ջուղայի Մաղամելիքի և Դիլանշու որդիներն իրենց զինվորներով, Սիսիանի հրամանատարը՝ 500 կովոդներով, Մելիք-Ղուշին՝ 200 զինվորից բաղկացած ջոկատով, Տեր-Գասպարը՝ 250 զինվորով, Բաղաբերդցի Ադամը՝ 150 զինվորով, Կուլբերդցի Ղազարը՝ 110 զինվորով և Սարգիսը Շվանիծորի 250 մարտիկներով:

Հրամանատարական կազմի մի մասը Ղափան էր ժամանել Դավիթ-Բեկի հետ Վրաստանից (Մխիթար բեկ, Բայինդուր, Գորգի, Հովհաննես, Ավթանդիլ և այլք), իսկ մյուսները բնիկ տանուտերեր, գյուղական ավագներ, նախկին քահանաներ ու մելիքներ էին (Թորոս, Պապ, Վարդան, Պալի, Ադամ, Նուբար, Սարգիս և ուրիշներ):

Վերոհիշյալ բոլոր զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 6—7 հազարի: Կասկածից դուրս է, որ խոշոր ճակատամարտերի ժամանակ բնակչության ավելի հոծ զանգվածներ էին ընդգրկվում ռազմական գործողությունների մեջ, ուստի բազմապատկվում էր շարժմանը անմիջական մասնակցություն ունեցողների թիվը:

1725 թ. ուժեղ կռիվներ բորբոքվեցին Գողթնում: Երբ Պապին մահապատժի ենթարկելուց հետո Դավիթ-Բեկը Կալեր ավանից անցավ դեպի Զավնդուր, Սաֆիկուլի խանը Օրդուբադի ղազու և շեյխ-ուլ-իսլամի որդիների հետ դաշնակցած, հարձակման անցավ և հասավ մինչև Մեղրի ավանը: Մի օր տևող ճակատամարտից հետո, անհրաժեշտ չհամարելով շարունակել մարտը, Դավիթ-Բեկը վերադառնում է Հալիձոր: Հստ երևույթին ճակատամարտի ընթացքում թշնամուն պատճառած կորուստները նկատի ունենալով, նա գտնում էր, որ հակառակորդը ի վիճակի չի լինի նորից հարձակման անցնելու: Սակայն շուտով, Թավրիզից և Ղարադաղից մարտական նոր համալրում ստանալով, թշնամու ուժերը նորից հարձակման են անցնում և գրավում են Մեղրու Փոքր թաղը, մեղրեցիները հերոսական գիմադրություն են ցույց տալիս քաղաքի ներսում: Օրհասական մարտերը շարունակվում են այնքան ժամանակ, մինչև որ Զավնդուրի 2000 հայ մարտիկները Բալինդուր զորապետի հրամանատարությամբ օգնության են հասնում և հալածում հակառակորդին մինչև Օրդուբադի սահմանները՝ կենդանի ուժի և նյութական մեծ վնաս պատճառելով նրան:

Վերադառնալով Հալիձոր, Դավիթ-Բեկը իր զորականներին ուղարկում է հալածելու Բարգուշատից և մերձարաքսյան տափաստաններից Ղափանի և Մխիթանի լեռները բարձրացած քոչվորներին: Այս աղբյուրները նպատակ ունեին երկիրը մաքրել օտար տարրերից, միաժամանակ՝ ձեռք բերել մեծ թվով անասուններ: Քոչվորության դեմ մղվող կռիվներում աչքի են ընկնում Մխիթար բեկն ու Տիր-Ավետիսը, որոնք, հալածելով նրանց, տասնյակ հազար ոչխար և տավար քշեցին ու հասցրին Հալիձոր: Այս հողի վրա նորից բուրրոքվեցին կռիվները Բարգուշատի Ֆաթհալի խանի և Մխիթար բեկի զորքերի միջև: Կռիվների ընթացքում գերի ընկավ Ստեփանոս Շահումյանը, որին, սակայն, շուտով հաջողվեց փախչել Բարգուշատից և ազատվել գերությունից:

Մինչդեռ փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում էին կռիվները Դավիթ-Բեկին ենթակա կողմնապետերի և շրջակա օտարազգի ֆեոդալների ու խաների միջև, գնալով ավելի լր խորանում երկրում տիրող ընդհանուր անիշխանությունը՝ նպաստավոր իրավիճակ ստեղծելով օտար ներխուժման համար:

1724 թ. հարձակման անցան օսմանյան զորքերը, հրով ու սրով ընկճելով Անդրկովկասի ժողովուրդների հերոսական դիմադրությունը: 1725 թ. գարնանը նրանք արդեն մոտեցել էին Մխիթանի ու Ղափանի բարձունքներին, նպատակ ունենալով ռազմակալման ենթարկել այդ շրջանը ևս և ճնշել այնտեղ ծավալված ազատագրական շարժումը:

Թուրքական առաջատար զնդերի սկզբնական ընդհարումները Ղափանի հայկական զորքերի հետ ոչ մի հաջողություն չբերեցին նրանց: 1725 թ. մայիսի 11-ին գաղտնի խորհրդական Պ. Ա. Տոլստոլին ներկայացրած զեկուցագրում իվան Կարապետը նշում է, որ «Թուրքերը հասել են Ղափան, ընդհարումներ են ունեցել Դավիթ-Բեկի հրամանատարության տակ գտնվող հայկական զորքերի հետ, մեծ զոհեր են տվել և այժմ այնտեղ թուրքեր չկան»⁸⁸:

Համոզվելով, որ Ղափանի լեռնային պայմաններում շափազանց դժվար է հաշիվ մաքրել արյան գնով ազատություն ձեռք բերած ապստամբ հայ գյուղացիության հետ, թուրքական հրամանատարությունը անցավ քաղաքական

⁸⁸ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, фол. 312:

ակտիվ ու խորամանկ գործունեության, փորձելով սիրաշահել տեղական բնակչության ունեոր դասի ներկայացուցիչներին և մեծամեծ խոստումներով իր կողմը գրավել շրջակա մահմեդական համայնքների պարագլուխներին:

Նույնպիսի նենգ քաղաքականություն վարելով և օգտվելով առևտրավաշխատական դասի ծառայություններից, նվաճողներին շուտով հաջողվեց մուտք գործել Իրանի ու Թուրքիայի առևտրական մայրուղու հետ կապված շրջանները՝ Օրդուբադ, Ագուլիս, Մեղրի և ռադմակալման ենթարկել Նախիջևանն ու Ղափանի մերձակա գավառները, ահ ու սարսափ տարածելով կադմալուծել կարճ ժամանակում ստեղծված Ղափանի հայ զինվորության միասնությունը:

Մխիթար բեկի և Ղափանի մի քանի յուզբաշինների ստորագրությամբ ուսաց ցարին ուղարկված գրությունից պարզ երևում է, որ 1726 թ. գարնանը Թուրքերն արդեն թափանցել էին Ղափանի ներքին գավառները, ծանր կացություն ստեղծելով ամրություններին ապավինած հայկական փոքրաթիվ ուժերի համար: Ահա թե ինչ է գրված այդ աղերսագիր-ուղերձում. «...Օսմանցիքն բազմահոյլը հոլովագործք եկին Զարմակայ գլուխքն, բազում քաղաք, վանք, անապատք, դեղորանք առան, տիրեցան, և քրիստոնեաք անխնայաբար կոտորեցին: Զի անչափ անիրաւութիւն առնէին, որ երկու տարեկան, մէկ տարեկան և կէս տարեկան աղջկունք, երախէք առեալ տանէին ի մօրց գրկէն առ յաշ մօրն սրախողխող առնէին, և մայրքն դերի առեալ աւար առնէին, և եկեղեցիք ձիանք կապէին՝ թալա (ախոռ) շինէին, խաշ և սրբութիւնք ջարթէին. կուս աղջկունք ի մէջ եկեղեցում պղծէին, դի աշնպէս անառակ բան առնէին, որ ոչ է պարտ ասելն և կամ ճառելն, դի ոչ է սլարտ քրիստոնէից լսելն: Այլ ինչ երկարեմք, յետ սոցա գիմեցան առ մեզ, եւ մեք աստուծոյ զօրութիւնն ապաւինեցաք, և յուսացաք աթոռ թագաւորութիւնդ քոյ, և ակն ունելով ձերում իշխանութիւնն և յաստծոյ յօգնութիւնն, սպանաղինեալ պատերազմեցաք յետ օսմանցոց, աստուծով յազթեցաք նոցա և բազում զերիք ևս ազատեցաք, եւ այժմս օսմանցիք բաղմացեալ եկեալ են Դ (4) կողմսնէ մեզ պատեալ, դեղորանքն առեալ ընդ մեզ պատերազմում, զի ոչ եմք կարում աստր և անդրն շրջիլ, այլ մնացեալ եմք ի մէջ զալին (բերդ), որպէս հաւքն ի մէջ զափաղի (վանդակ): Զի խնդրեմք զբարձր զօրապետ թագաւորութենէդ, վասն աստուծոյ սէրն և յուսոյ արքայութեանն և վասն հոգոց ձերոց և Քրիստոսի խաթերն համար՝ պիտի որ օգնութիւն հասուցանէք մեզ, որ այս մնացեալ անջարակ յեալ քրիստոնեաքս վասն Քրիստոսի սէրն զթագաւորին հրամանաւն աղատէք, որ չիենն անօրինաց գերի»⁸⁹:

Հիմք ունենալով այն փաստը, որ ցարին ուղղված գրությունը ստորագրված է Մխիթար բեկի կողմից, ինչպես նաև վկայակոչելով 1746 թ. Աստրախանում գրված Ղուզանենց Թաղիի հիշատակարանը (ըստ որի Դավիթ-Բեկը զոհվել էր թշնամիների դեմ մղված մարտերում) ուսումնասիրողներից ոմանք ենթադրում են, որ Դավիթ-Բեկը պետք է վախճանված լինի 1726 թ. առաջ, որից անմիջապես հետո՝ Ղափանի զինվորության ղեկավարությունն ունեցել է Մխիթարին⁹⁰:

⁸⁹ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II ч. II, վաճ. 335:

⁹⁰ Լ. Դ. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, էջ 258—260: Հմտ. Ա. Հովհաննիսյան, Դավիթ-Բեկի դերա-

Այս տեսակետի կողմնակիցները կասկածի տակ են առնում «Ընտիր պատմություն» հետագա շարադրանքը, որտեղ թուրքերի դեմ մղվող կռիվներում և Հալիժորի ճակատամարտում հայկական զորքերին գլխավորում է Դավիթ-Բեկը և հաղթական կռիվներից հետո միայն հիվանդանում է ու 1728 թ. մահանում Հալիժորի բերդում:

Ինչպես վերը տեսանք, Մխիթար բեկի նամակը հաստատում է 1726 թ. յկյրներին Ղափանում ստեղծված ծանր կացության և հայկական զորքերի հուսալքման ու ջլատման մասին «Ընտիր պատմություն» հաղորդած տեղեկությունները: Նման պայմաններում դժվար է ճշգրտել, թե ինչ հանգամանքներում է գրված և ինչպիսի նախաձեռնության հետևանք է այդ ուղերձը: Մի բան պարզ է, սակայն, որ ուղերձի հեղինակները միանգամայն անտեղյակ էին քաղաքական այն անցուդարձերին, որոնք լիովին բացասում էին ռուսների կողմից ուղարկվելիք որևէ ռազմական օժանդակություն:

«Ընտիր պատմությունը» մի քանի խոսքով է միայն անդրադառնում թուրքերի ներխուժման ժամանակ Դավիթ-Բեկի ղինակիցների միջև առաջացած անհամաձայնության և նրան լքելու իրողությանը⁹¹: Ուստի դժվար է պարզել ուժերի այդ կաղմալուծման և Դավիթ-Բեկի մեկուսացման պատճառները: Պետք է ենթադրել սակայն, որ դա հետևանք չէր միայն թուրքական գերազանց ուժերի, հատկապես Բեքի և Արաբ-Ալի փաշաների ծավալած ռազմական գործողությունների: Ամենայն հավանականությամբ ուժերի կաղմալուծմանը նպաստել են դասակարգային ներհակություններն ու դրսից ակնկալվող օգնության և դաշնակիցներ որոնելու վերաբերյալ թեր ու դեմ կարծիքները:

Այդպիսի խառն ու անկաղմակերպ իրադրության արդասիք էր իրականում ոչ մի շոշոփելի արդյունք չխոստացող Մխիթար բեկի և նրան համախոհ յուզբաշխների ստորագրությամբ 1726 թ. մարտի 24-ին շարադրված աղերսագիր-ուղերձը:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1724 թ. հունիսին կնքված պայմանագիրը բացասում էր Կասպից ծովի առափնյա շրջանները նվաճած ռուսական զորքերի որևէ շարժում դեպի Անդրկովկասի ներքին նահանգները, որոնք ըստ այդ պայմանագրի պետք է գտնվեին թուրքական ղինվորական իշխանությունների տնօրինության տակ:

Ստեղծված օրհասական իրադրության մեջ Ղափանի հայությունը ևս ստիպված էր ապավինել միայն իր ուժերին: Այդ ուժերը սակայն ջլատված էին և ընկճված: Թուրքերը թափանցել էին երկրի ներքին շրջանները, կողոպուտի և ավերածության ենթարկելով ապստամբ գյուղերն ու ավանները: Տեղի մեկիցներից ու տանուտերերից շատերը, որոնք նախապես ընդունել էին Դավիթ-Բեկի գերիշխանությունը, երես էին դարձրել նրանից և ենթարկվել նվաճողներին: Նահանջելով թշնամու գերազանց ուժերի առաջ, 1727 թ. գարնանը Դավիթ-Բեկն, իր մի քանի հավատարիմ ղինակիցների հետ, ամրացել էր Հալիժորի բերդում և համալրում էր իր ուժերը, պատրաստվելով ահեղ գոտեմարտի: Քրայց Դավիթ յայսմ ամենայնի ոչ լքաւ,—գրում է պատմագիրը,

վորած Ղափանի ապստամբությունը, «Բանբեր նրևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 108 և հտն.:

⁹¹ Տե՛ս «Ընտիր պատմություն», էջ 43—44:

— ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն, ոչ զանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, և ոչ զաղարեցաւ ի քաջագործութեանցն, և ոչ յուսահատեցաւ յստառածային խնամոցն: Այլ արիաբար զբերդն ամրացուցանէր, զհամբար բերդին պատրաստէր, զգօրականսն առ ինքն ժողովէր և բազմացուցանէր»⁹²,

«Ընտիր պատմութիւն» շարադրողը չափազանց վառ դույներով է նկարագրում Հալիծորի հերոսական պաշտպանութիւնը, խիստ նվաղեցնելով հայ մարտիկների թիվը և բազմապատկելով թշնամու ուժերը: Սակայն ինչպիսին էլ որ եղած լինի ուժերի հարաբերակցութիւնը (իսկ դա անպայման եղել է հօգուտ նվաճողների), իրողութիւնն այն էր, որ յոթ օր տուող պաշարողական մարտերից հետո օսմանյան բանակը չկարողացավ թափանցել բերդի պարիսպներից ներս և չդիմանալով հայ զինվորների հանկարծակի հակահարձակ մանը, խուճապահար փախուստ տվեց մարտի դաշտից: Պարսպից դուրս ձեռնարկված խիզախ հարձակման քաջարի հրամանատարները Մխիթար բեկն ու Տեր-Ավետիսն էին, որոնք ոգևորելով հայ զինվորներին, վճռական մարտի տարան նրանց, ջախջախիչ պարտութիւն մատնելով թշնամուն: «Քաջացարուք, մի երկնչիք, — պոչում էին նրանք՝ դիմելով իրենց զինվորներին, — ելեք զհետ մեր, եթէ հասեալ իցէ վախճան մեր, քաջութեամբ մեռցուք, զի լաւ լիցի մեզ արիութեամբ արտաքոյ պարսպաց մեռանիլ, քան աստէն առաջի աչաց մերոց տեսանել զմահ ընտանեաց և բարեկամաց մերոց...»⁹³:

Թուրքական զորաբանակների և նրանց հետ դաշնակցած Բարսուղատի Ֆաթհ-Ալի խանի, Ղարաբաղի խանի, Ղարաչուղունների և սրանց միացած տեղական ֆեոդալների բազմահազար զորքերի դեմ, շարժմանը հավատարիմ մնացած հայկական փոքրաթիվ ուժերի Հալիծորի տակ տարած հաղթանակը նոր թափ հաղորդեց Ղափանի ազատագրական կռիվներին և ամրապնդեց ապստամբ գյուղացիութիւնի հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Հետապնդելով ջախջախված թշնամուն, որը կռվի դաշտում թողել էր մի քանի հազար սպանված, մարտական դրոշմեր և ռազմամթերք ու հանդերձանք, ապստամբների արագ բազմապատկվող ուժերը մեծ արագութեամբ կարողացան Ղափանի երկիրը մաքրել օսմանյան զորքերից և առաջանալ դեպի Մեղրի:

Թեև Ղափան մտած թուրքական զորքերը ջախջախված էին և դուրս չալլուոված երկրից, սակայն ապստամբութիւնի ղեկավարներին շարունակում էր մտահոգել դրսից օգնութիւն ստանալու և հուսալի դաշնակիցներ ձեռք բերելու հարցը:

Մինչ Ղափանում այս դեպքերն էին տեղի ունենում, Ատրպատական ներխուժած օսմանյան նվաճողների դեմ ծավալված ազատագրական պայքարը գլխավորում էր Սեֆյան շահ Թահմազ II-ը: Նրան հավատարիմ խաներից շատերը սպառազեն ապստամբների գլուխն անցած Ատրպատականի հյուսիսային շրջանները մաքրել էին օսմանյան նվաճողներից: Շահ Թահմազի առաջապահ ջոկատները կանգնած էին Ագուլիսից ոչ շատ հեռու՝ Դուզալի շրջանում: Դավիթ-Բեկը Մխիթարին և Տեր-Ավետիսին 66 զինվորներից բազմապատկեց ջոկատով ուղարկեց բանակցելու Դուզալի խանի հետ, առաջարկելով

⁹² «Ընտիր պատմութիւն», էջ 44:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 49—50:

նրան, միաժամանակ ուժերով շարունակել պատերազմը օսմանցիների դեմ: Այս բնթույքում, նախկինում Դավիթ-Ռեկի դեմ թշնամարար տրամադրված Լևադի խանը աշխատում էր համոզել իր եզրորը՝ Դուզալի խանին, ղաշնակցել Դավիթ-Ռեկի հետ և համատեղ ջանքերով թուրքերին դուրս բռնել Գողթնից: Վերադառնալով Դուզալի խանի մոտից, Մխիթար բեկին ու Տեր-Ավետիսին հաջողվում է թուրք հարստահարիչների ձեռքից լեռներում ապաստանած մեղրեցիներին հավաքել ու սպառազինել, և ապա գաղտնի մուտք գործել Մեղրի ու համախմբել տեղի կռվող ուժերը: Դուզալի խանը ևս ուղարկում է 50 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ: Երկու բաջարի զորավարները ապստամբ մեղրեցիների գլուխն անցած, անսպասելի թափանցում են բերդի պարիսպներից ներս և կռվի բռնվելով հանկարծակիի եկած օսմանյան զինվորների հետ, զքում են նրանց դեպի Արսաբսի առափնյա կիրճը և՝ երկու կողմից կրակի տակ առնելով, գլխովին ոչնչացնում են մի քանի հազար զինվորներից բաղկացած բանակը:

Մեղրու բերդի արևելյան աշտարակը

Մեղրու բերդում ապստամբները կոտորեցին թուրք հարկահաններին և այրեցին օսմանյան իշխանությունների կազմած Ղափանի ու մերձակա մի քանի շրջանների հարկացուցակները:

Հաջողութամբ շարունակելով պայքարը օսմանյան ռազմակալման դեմ և կործանիչ հարվածներ հասցնելով նրանց Բեխ ավանում, Բարգուշատի մատույցներում, Մանլուում և այլուր, Դավիթ-Ռեկը եկավ Մեղրի և իր հետ վերցնելով Մեղրու և Չավնդուրի կռվողներին, անցավ դեպի Կարճևսն՝ այնտեղից դեպի Օրդուբադ արշավելու համար:

1727 թ. է վերաբերում Ղափանի ապստամբության ղեկավարների նոր ձեռնարկը, կապ հաստատելու Ատրպատականում գտնվող շահ Թահմազի հետ:

վերջինս, ընդունելով հայերի պատմության, հատուկ հրովարտակով հանաչում է Դավիթ-Քեկի իշխանությունը Ղափանի երկրում և հանձնարարում է շարունակել պայքարը օսմանցիների դեմ՝ մինչև նրանց արտաքսումը երկրի սահմաններից: «Ընտիր պատմության» մեջ հատկապես ընդգծված է շահ Թահմազի հրովարտակը և փորձ է արված տալ նրա խորագրությունը մտովի վերաշարադրությամբ: Նշված է հատկապես, որ Թահմազը Դավիթ-Քեկին արտոնել է նաև դրամ կտրել և նրան ու նրա զորավարներին պարգևատրել է թանկարժեք նվերներով:

Օրգուբադի գրավումից հետո ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձավ Ագուլիսը, որտեղ և երևան եկավ առևտրա-վաշխառուական դասի նենգավոր վարքագիծը: Ագուլիսի քալանթար Մելիք-Մուսին, որ ապաստան էր տվել Օրգուբադից փախած թուրք հարկահաններին, թեև առերես հնազանդություն հայտնեց Դավիթ-Քեկին, սակայն, արտահայտելով ունեւոր վերնախավի ձգտումները, գաղտնաբար գործակցում էր և օժանդակում թուրքերին: Նրա խորհրդով վերջիններս հարձակվեցին Դավիթ-Քեկի և նրա զինակիցների վրա, որոնք հաստատվել էին Թովմա առաքյալի վանքում: Օսմանյան զորքերի երիցս կրկնվող հարձակումները հանդիպելով Դավիթ-Քեկի և նրան օգնության եկած շահ Թահմազի զինվորների քաջարի դիմադրությանը, ավարտվեցին չարաչար պարտությամբ:

Սակայն Թահմազի հանձնարարությամբ հայերի հետ դաշնակցած խաները Ագուլիսի մոտ մղված վճռական ճակատամարտում փախուստի դիմեցին, կովի ամբողջ ծանրությունը թողնելով հայ մարտիկների վրա: Ետ մղելով օսմանցիների գրոհը, Դավիթ-Քեկի զորքերը հետապնդում են նաև մարտի դաշտը լքած, դեպի Թավրիզ փախչող խաներին, ավարի ենթարկելով նրանց ունեցվածքը:

Թովմա առաքյալի վանքում ամրացած Դավիթ-Քեկի, Մխիթար բեկի և նրանց զինակիցների համար շուտով ստեղծվում է վտանգավոր վիճակ: Մելիք-Մուսին իր համախոհներով բացահայտ անցնում է թուրքերի կողմը և հարձակում է գործում ղափանցի մարտիկների վրա: Ագուլեցիք՝ սպանում են նաև իրենց մոտ բանաճնաց եկած Մելիք-Փարսազանին, խուսափելով եղբայրասպան կոիվներից, Դավիթ-Քեկն ու իր զինակիցները քանդում են վանքի պարիսպը, ճեղքում պաշարման շղթան ու հեռանում դեպի Ղափան:

1728 թ. սկսվում է թուրքական զորքերի ընդհանուր հարձակումը, որի նպատակն էր ծնկի բերել Սյունյաց ու Արցախի զինված հայությանը և այդ շրջանները ևս ենթարկել օսմանյան զինվորական իշխանությանը: Ղափանի հայ զինվորության համար սկսվում է ծանր ու անհավասար պայքարի մի ժամանակաշրջան: Դավիթ-Քեկի մահից հետո կամ թեևս ավելի վաղ, վերջինիս հիվանդության ժամանակ, իր ձեռքը վերցնելով հայկական զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը, Մխիթար բեկը շարունակում է հավատարիմ մնալ ազատագրական շարժման մեծ ղեկավարի մարտական ավանդներին:

Երբ Տեր-Ավետիսի դավաճանության հետևանքով թուրքերը խաբեությամբ կարողացան մուտք գործել Հալիձորի բերդը և դրժելով տված խոստումը կոտորեցին ու գերեցին բերդի բնակիչներին, Մխիթար բեկին հաջողվեց գիշերով դուրս գալ բերդից և նոր զորքեր հավաքելով հաղթական մարտեր մղել թշնամու կանոնավոր զորքերի ու նրանց միացած տեղական ֆեոդալների դեմ:

Ամբողջ Ղափանում թնդում էր Մխիթար րեկի հասկարծահաս հարձակումների ու տարած հաղթանակների համարվելը Ղափանի ապստամբ գյուղացիությունը շարունակում էր աղատադրական պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ՝ խմբվելով Մխիթար րեկի դրոշի ներքո:

Կոիվները մեծ մասամբ պարտիզանական ընդլսթ էին կրում և հաջողությամբ էին նվաճողներին, մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: «Ընտիր պատմություն» չափազանց սեղմ տողերում խոսվում է հայ զինվորության տարած նորանոր հաղթանակների, բազում ամրությունների, գյուղերի ու ավանների աղատագրման, Օրգուբադի պաշարման ու գրավման, օսմանյան զինվորների մեծ կոտորածի և մեծաքանակ ռազմական ավարի ձեռք բերման մասին⁹⁴:

Այսուհանդերձ զրուկությունը շարունակում է մնալ օրհասական: Հալիձորը գրավված էր ու ավերված: Թշնամին նորանոր ռազմական համալրումներ էր ստանում, իսկ ամենից սարսափելին այն էր, որ երկրի ներսում խորանում էին տարածայնությունները Մխիթար բեկի և նրա մերձավոր զինակիցների միջև: Զկար այլևս միասնական հրամանատարական կենտրոն, թեև ժողովրդական զինված ջոկատները, ապավինած լեռնային անմատչելի վայրերին, շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ:

Այս անկազմակերպ իրադրության մեջ, երբ յուրաքանչյուր շրջան ու ավան մտահոգված էր միայն իր համայնքի անվտանգությունը ապահովելու դործով, ինձորեսկի բերդում իր իսկ հայրենակիցների դավադրության զոհ է դառնում Ղափանի ազատագրական կոիվների անվանի զորավար ու փառաբանված հերոս Մխիթար բեկը:

Ժողովրդական զրույցներն ու բանավոր անվանդությունները պատմում են այն մասին, որ Ղափանի հայության ազատագրական պայքարը շարունակվել է նաև հետագայում: Նվաճողների դեմ կոիվները ղեկավարել են Մելիք-Փարսադանի թոռ Ալվազ բեկն ու Ստեփան իշխանի որդի Մելիք-Ղուկասը: Միավորելով Քաջարանց, Փուխրուտ, Փիր-Մազրա, Քրդիկանց ու Հանդ գյուղերի ապստամբ գյուղացիներին, Կալեր գյուղի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում նրանք պարտության են մատնել թուրքական զորքերին և սրանց միացած տեղական ֆեոդալներին⁹⁵:

Այս և բազմաթիվ այլ զրույցների ու անվանդությունների պահպանումը ժողովրդի մոտ, վկայում են, որ Ղափանի ժողովրդական զանգվածների դիմադրությունը օսմանյան ռազմակալման դեմ շարունակվել է մինչև 1730-ական թվականները, երբ Թավրիզն ու Արդաբիլը վերագրավելուց հետո, պարսկական զորաբանակները Նադիրի հրամանատարությամբ անցան Շիրվան և պաշարելով Գանձակը, կապ հաստատեցին Արցախի ու Սյունյաց հայ մելիքների և հավանաբար նաև Ղափանում դիմադրությունը շարունակող հայկական զինված ուժերի հետ:

7. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թուրքական ռազմակալումը Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում հանդարտ ընթացք չունեցավ և չավարտվեց լիակատար տիրապետությամբ:

⁹⁴ «Ընտիր պատմություն», էջ 71:

⁹⁵ «Աղադրական հանդես», 1904, XII, էջ 197—198: